

創設40周年 筑波大学40周年記念
40th anniversary of University of Tsukuba

国際学術会議 第10回

文明のクロスロード

— 言語・文化・社会の諸相 —

10-шы өркениет жолы халықаралық

ҒЫЛЫМИ ЖИНАЛЫС:

ТІЛ, МӘДЕНИЕТ, ҚОҒАМ АСПЕКТІЛЕРІ

日時：2013年3月15日 - 16日

会場：カザフ国立大学（カザフスタン共和国アルマティ市）

主催：筑波大学，カザフ国立大学，筑波大学中央アジア事務所

10th International Conference on the

Crossroad of Civilizations:

Aspects of Language, Culture and Society

Қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуінің өзекті мәселелері

Борибаева Сафура Болатовна

(Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ дипломатиялық аударма кафедрасы
филология ғылымдарының кандидаты, доцент)

1. Кіріспе

Елбасы Н.Назарбаев «Қазақстан – 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан Халқына арнаған Жолдауында: «Біз 2025 жылдан бастап әліпбиімізді латын қарпіне, әліпбиіне көшіруге кірісуіміз керек. Бұл – ұлт болып шешуге тиіс принципті мәселе. Бір кезде тарих бедерінде біз мұндай қадамды жасағанбыз. Балаларымыздың болашағы үшін осындай шешім қабылдауға тиіспіз және бұл әлеммен бірлесе түсуімізге, балаларымыздың ағылшын тілі мен интернет тілін жетік игеруіне, ең бастысы – қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызады» [1]. – деп атап өтті. Қазіргі таңда бұл мәселе қоғам тарапынан қызу қолдауға ие болуда. Осы мәселе бойынша ғалымдар, тілшілер, саясаткерлер, қарапайым халық арасында қызу пікірталастар жүріп жатыр.

Қазақстан мемлекет болып құрылғалы бері, ХХ ғасырдың басында араб әліпбиі біраз қолданыста болды. Қазақ тіліндегі дыбыстар жүйесін арнайы зерттеп, әліпби құрастырған қазақтың алғашқы фонологі – Ахмет Байтұрсынұлы. А.Байтұрсынұлы – өзінің бүкіл саналы өмірін қазақ жазба тілін лексикалық шұбарлықтан, басқа тілдердің синтаксистік ықпалынан тазартумен айналысып, қазақ тілі ғылымын дамытқан ірі ғұлама. А.Байтұрсынұлы қоғам, ғылым және мәдениеттің өркендеуі жазу арқылы іске асатынын жақсы түсінді. Ғалым сауатсыздықты жою үшін әріп, оқулық мәселесін кезек күттірмейтін мәселе екенін біліп, 1910 жылдан бастап, араб жазуының қазақ тілі үшін қолайлы емес жақтарын түзеп, оны тілдің дыбыстық ерекшеліктеріне сай етіп, сингармониялық ұлттық әліпби түзеді. [2]. Латын жазуын қабылдағанда қол жетер нәтижеміз неде? деген тәрізді сұрақтар өз уақытында қойылғанмен, оларға жауап бұрмаланып, бүркемеленіп, басты саяси-идеологиялық мақсатты құпия қалдырып келген. А.Байтұрсынұлы реформалаған араб жазуымен тез арада, әрі жеңіл, оп-оңай сауат аша бастаған қазақ халқын тағы да жаңадан латын таңбасымен қайтадан сауат ашуға мәжбүр етті. ХХ ғ. бірінші ширегінде Орта Азия халықтарының арасында латын әліпбиіне көшу процесі үдей түседі. Сонымен қазақ жазу тарихындағы ұлттық жазу мен оның латын графикасына көшу кезеңдерін қарастыра келгенде мынадай қорытынды шығаруға болады. Латын графикасының қазақ қоғамында орын алуы тек саяси идеологиялық түрткіжайтқа негізделді.

Әліпби, емле және оны реформалауға байланысты қазақ оқымыстыларының арасындағы пікірталас алғашқыда «Дала уәлаяты», «Айқап», «Қазақ» газеттері беттерінен

көрініс тапса, 1920 жылдан бастап «Еңбекші қазақ», «Жаршы», «Жаңа мектеп» газеттерінде де көрініс тауып, газет төңірегіне ұйыса бастайды. Қазақ зиялылары арасында түрлі бағыттағы пікірталастар болып, екі топтың – латыншылдар және арабшылдар немесе қазақшылдар деген екі топқа бөлінді, олардың жүздеген мақалалары «Еңбекші қазақ» газетінде жарияланып отырды. Айталық, Н.Төрешұлы «Бізге қандай әліппе керек», Ә.Байдилиннің «Жаңа әліппе тарихынан», Б.Байтоғайұлы, Қ.Басымов, М.Дулатов, Т.Шонанұлының «Бізге жаңа әліппе не үшін керек», О.Жандосұлы, М.Жолдыбаев, Қ.Жұбанов, Е.Омаров, Қ.Кемеңгеров, Н.Қаймекеұлы, Ж.Аймауытовтың, М.Мұхтарұлы «Дыбыс белгілерін негізінен өзгерту керек» т.б. және шетелдік Г.И.Бройдо, Н.Яковлев, Поливанов, Навширманов, профессор Ашмарин, профессор Жюзе, академик Бартольд, профессор Л.Жирков, профессор Б.Шобанзаде сынды ғалымдардың бірнеше мақалалары оған дәлел бола алады. Латын графикасы негізінде әліпби жүйесін түзіп, алғаш жоба жасаған қазақтың дарынды дипломаты Нәзір Төрешұлы. [3].

1929-1940 жылдары қазір тілге тиек етіліп отырған латын әліпбиі де қолданылды. Содан кейін кеңестік саясаттың ықпалымен орыстың кириллицасына көшірілді. Осылай қазақ халқы біраз әліпбиді басынан өткерді. Ал тәуелсіз ел болғалы латын графикасына көшу туралы мәселе жиі көтеріле бастады. Елбасы Н.Ә. Назарбаев 2006 жылы Ассамблеяның жиынында латын әліпбиіне көшу жөнінде мәселені қозғаған болатын. Елбасы жуырда Халыққа арнаған Жолдауында, Қазақстан журналистерімен кездескенде осы мәселеге ерекше мән берді. Енді міне, мемлекеттік құжат ретінде қабылданды.

2. Әдістеме

Латын алфавитін немістер де, итальяндықтар да, француздар да, испандықтар да ғасырлардан бері қолданып келеді. Ағылшындардан бұрын да қолданып келген бұл елдер. Сондықтан, латын әліпбиі деген – ағылшын әліпбиі емес. Жаһанда тек қана төрт (4) ұлы тіл бар. Олар: көне грек тілі (адамзат өркениетінің аға тілі), латын тілі (адамзат өркениетінің іні тілі), араб тілі (қасиетті "Құранның" тілі) және көне Түркі тілі (түркі халықтарының Ата тілі).

Осы орайда **Шерубай Құрманбайұлы, Мәдениет және ақпарат министрлігі, Тіл комитетінің төрағасы орынбасарының пікірі:** «Ең бастысы латын графикасына көшудің мерзімі белгіленді – биылғы Жолдаудың бір ерекшелігі онда латын әліпбиіне көшудің нақты мерзімі белгіленді. Әрине, латын графикасына көшу оңай шаруа емес. Бұл үшін ең алдымен мемлекеттік комиссия құруымыз керек. Оған білім және ғылым, қаржы, сыртқы істер министрлігінің, ақпарат және байланыс саласының мамандары енуі қажет. Олар латын әліпбиіне көшудің кезеңдік жоспарын жасауы тиіс. Латын әліпбиіне қатысты атқарылып жатқан жұмыстар қазір де аз емес. Мәселен, осыған дейін Тіл білімі институты латын әліпбиінің төрт нұсқасын әзірлеп қойды. Дәл осындай қарқынмен жұмыс істейтін болсақ,

Президент айтқандай 2025 жылға қарай латын графикасына толықтай көше аламыз».[4].

Ғалымдар бұл мәселені ғылыми тұрғыдан қарастырып жатыр. Олардың пікірінше, қазақтың төл дыбыстарының басын ашып, латын әліпбиін соған лайықтап жасау. Қазақтың төл дыбыстарын түгендеп, соған лайықтап таңба санын ықшамдау А.Байтұрсынұлынан басталған болатын. Сол кезде таңба санын қорғаштап Ахмет Байтұрсынұлын «сынға алған». Сын айтқандарға Ахмет Байтұрсынұлы: «таңбаларды қысқартып, артығын борышыма берейін деп отырған жоқпын» [2]. – деген екен. Жақында Стамбулда өткен Түрік Кеңесі жиынға өзбек, қырғыз, қазақ, әзірбайжан, түркімен сияқты түркі халықтарының өкілдері қатысты. Қазақстаннан Түркі академиясының президенті Шәкір Ыбыраев пен Тіл комитетінің орынбасары Шерубай Құрманбайұлы барып, түркі жұртына ортақ 34 таңбаның үлгісін алып келді. Олар «әр тіл осы үлгінің негізінде өзінің латын әліпбиін құрастырсын. Сонда біз бір-біріміздің жазуымызды тұрқына қарап түсінеміз» деген мәмілеге келді. Латын әліпбиіне көшу туралы әңгіме бүгін басталған жоқ, Тәуелсіздік алған жылдары, тіпті одан да бұрын айтылғанын жоғарыда айтып кеткенбіз. 1994 жылы латын әліпбиі мәселесі бойынша Түркияға барған академик Әбдуәли Қайдар бастаған топ «34 әріптен аспайық» деген ортақ мәмілеге келіп еді.

Белгілі ғалым, фонолог филология ғылымдарының докторы, профессор Әлімхан Жүнісбек: «Бүгінгі қазақ жазуына, тек әліпби ауыстыру ғана емес, түбегейлі реформа керек. Реформа үш мәселені – дыбыс, әліпби және еміле-ереже бірдей қамтиды: дыбыс – өзге тілдерден бөлектеп тұратын тілдің тұрпат-тұрқы; әліпби сол дыбыстың қауызы, басқаша айтқанда, қорғаны мен оққағары; еміле-ереже –дыбыстардың басын біріктіріп, сөз құрап тұратын дәнекері.

Сөз жоқ, **ми [mi]** емес, **мый [mɪy]** екенін, **су [su]** емес, **сұу [suw]** екенін, **ащы** емес **ашшы** т.с.с. Немесе қазақтың еркін кең тыныспен айтылатын сәнді **ашшы, тұшшы, кешше** сөздеріндегі қос дыбыстың орнына төркіні бөлек тұншығыңқы **щ** дыбысын қойып айта алатын қазақ табылар ма екен. Сонымен ұлттық әліпби жоба: кирилше, латынша таңбасын **Ә ә** деп, **Ӧ ӧ** таңбасын **Ӧ ӧ** деп, **Ӣ ӣ** таңбасын **Ӣ ӣ** деп алуға тура келді. Қанша дегенмен түркі бірлігіне, алшақтай бермей, мойын ұсынумыз керек қой.Әліпби «Жоба» деп аталады, ендеше ол біткен жұмыс болып саналмайды. «Жоба» деген түзетілуі мүмкін, жетілдірілуі мүмкін, тіптен, қабылданбай да қалады. Сондықтан «Жобаға» тек ұсыныс деп қана қарау керек. «Жоба» қазақ сөзінің үндесім әуезін, морфем құрамын, буын тұрқын, тасымал жігін бұзып жазуға еш мүмкіндік бермейді. «Жоба» мазмұнынан ешқандай тіл бұзар жаңсақ еміле-ереже туындамайды». [5].

Әлем жазуының тәжірибесіне қарасақ, ешбір мемлекет, ешбір халық кірме дыбыс үшін арнайы таңба ойлап таппайды немесе сол кірме дыбыстың төркін таңбасын алмайды. Таңбаны сол өзінің төл әліпбиінің ішінен құрастырады. Мысалы, орыс тілінен **ц, ч** т.б.

дыбыстарын қабылдап, **ц, ч** т.б. таңбаларын қоса алып отырды. Қазіргі еуропалық елдер де орыс сөздерін жазып-сызуға мәжбүр болып отыр, бірақ олар **ц** дыбысын **tc** деп, **ч** дыбысын **ch** деп латын әліпбиі үлгісімен жазу амалын тауып отыр. Жасалған латындық әліпбидің жобаларының көпшілігінде қазіргі Түріктің латынша әліпбиін негізге алынған.

Елбасы Қазақстан халқына арнаған Жолдауында: «Бұл мәселені жүзеге асырғанда дұрыстап ойлану керек. Біріншіден, өзге Түркі елдердің латын әліпбиінде астында, үстінде нокаты бар, құйрығы бар таңбалар молайып кеткен. Ондайға жол бермеуге тырысу керек. Екіншіден, бір дыбысты бірнеше әріптермен белгілеу кездеседі. Ағылшын тілінің өзінде солай. Бір ш дыбысын жазу үшін үш әріп қолданылады, ондайдан да сақ болу керек». [1] –деген мағынадағы пікірлерін айтты.

Ә. Жүнісбек өз баяндамасында қазір бізге 33 әріптен тұратын қазақтың латынша әліпбиін жасау міндеті тұрғанын атап өтті. Ең алдымен көне Рим империясы мәдениеті тарихын зерделеп оқу екендігін және бұл жазуды жасайтын ғалымдар екендігін атап өтті. Латын жазуының тарихын, оның қалай дамығанын мұқият зерделеу қажеттігін, латын тілін (дәлірек айтқанда әліпбиі мен орфографиясын және латын тілінің дыбыстық жүйесін - фонетикасын және латын тілінің грамматикасын) білмейтін адамның жобасы қабылданбауы тиіс, яғни білікті мамандардың ғана жобасын қабылдау керектігін атап өтті. Сонымен бірге қазіргі Италиян және Француз, Испан әліпбилерінің қалай қалыптасқанын зерттеу керек екендігін де айтып кетті. Себебі, бұл елдер латын әліпбиін ең алғаш рет қолданған, тәжірибесі мол. Содан кейін ғана латын әліпбиін қолдануды кеш бастаған неміс және ағылшын әліпбилерін зерделеу қажет екендігіне тоқталды. Латын әліпбиінің өзін негізге ала отырып, италиян, француз, испан, неміс, ағылшын әліпбилеріне сүйене отырып қазақтың латынша әліпбиі жасалауы тиіс екендігін айтты. Қазақ тілінің латынша әліпбиінде осы аталған әліпбилерде көрсетілген дыбыстардан басқа басы артық дыбыс болмауы екендігі, тек қана ұ, ү, ы, і, ө, ғ, ә дыбыстарының латынша әліпбидегі таңбаларын дұрыстап ойлану керек екендігін, латынша әліпбиі қазіргі латын әліпбиін қолданатын жоғарыдағы елдердің әліпбилерінен алшақ кетпеуі керек екендігін атап өтті.

3. Қорытынды

Баяндамамызды қорытындылай келе, қазақ тілі жазуының латын әліпбиіне көшуі біріншіден, заман талабы, екіншіден, латын әліпбиі жаһандану үдерісінде өркениетке жол ашып, Түркі әлемімен бірігуге негіз болып отыр. Қазіргі таңда Еуразияны мекендеуші түркі халықтарының тарихын, рухани және мәдениетін, әдебиетін, тілін, ділін жан-жақты, тереңдетіп зерттеу айырықша жаңданып отырғаны байқалады. Тәуелсіздікке қол жеткен қазақ халқы ұлттық мәдениет құндылықтарын жаңғыртып, ұлттық тілінің тарихын, қайнар-көздерін іздестіруде. Әлемдегі жаһандану процесіне сәйкес түркі елдері де өздерінің ұлттық

тарихын елегінен өткізіп, олардың бірігу үрдісі де күшейе түсуде. Түркі халықтарын тұрмыс салты мен әдет-ғұрыптар, салт-сана ортақтығы, мәдени, ділдік ұқсастықтар да біріктіріп отырғаны күмән тудырмайды. Бұл мәселенің халқымыз, мемлекетіміз үшін маңыздылығын Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев: «Қазақ алфавитін 2025 жылға қарай латын графикасына көшіруге дайындық жұмысын осы бастан қолға алу қажет. Бұл қазақ тілін жаңғыртып қана қоймай, оны осы заманғы ақпараттың тіліне айналдырады» [1]. – деп атап өтті. Қазірдің өзінде республика бойынша латын әліпбиіне қатысты 100-ге тарта жобаның үлгісі бар. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты қызметкерлері аталмыш мәселеге өз көзқарастарын білдіре отырып, 5 жоба ұсынып отыр. Оның біреуі интернет жүйесіне арналған.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы – «Қазақстан–2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты». 2012 ж. желтоқсан айы.
2. А.Байтұрсынов и проблемы казахской суперсегментной фонологии. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы. 2003, № 3, 12-18 бб.
3. Әбілқасымов Б. Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. Алматы, 1971 –170 б. 43-б.
4. Шерубай Құрманбайұлы, Мәдениет және ақпарат министрлігі, Тіл комитетінің төрағасы орынбасарының «Хабар» телеарнасы: «Біз» бағдарламасында сөйлеген сөзі. 2013ж. қаңтар айы.
5. Жүнісбеков Ә. Әліпби ауыстыруды жазу реформасына айналдыру керек. Орал, 2007.–32 бет
6. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988.

(Борибаева Сафура Болатовна / sofikazgu@mail.ru)